

PREZIDENT VAKOLATLARINING KONSTITUTSIYAVIY CHEGARALARINI TA'MINLASHDA KONSTITUTSIYAVIY SUDNING ROLI: NAZARIY VA AMALIY JIHATLAR

Nurmatova Matluba Abdimurotovna

Toshkent davlat yuridik universiteti (TDYU) magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20922453>

Annotatsiya. Tezida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining Prezident vakolatlarining konstitutsiyaviy chegaralarini ta'minlashdagi roli konstitutsiyaviy-huquqiy jihatdan tadqiq etiladi. 2023-yilgi konstitutsiyaviy islohot kontekstida Konstitutsiyaviy sudning vakolatlari, uning Prezident hujjatlarini konstitutsiyaviy nazorat qilish mexanizmi hamda xorijiy davlatlar tajribasi tahlil qilinadi. Me'yoriy-huquqiy bazani takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Konstitutsiyaviy sud, Prezident vakolatlari, konstitutsiyaviy nazorat, konstitutsiyaviy chegaralar, hokimiyatlar bo'linishi, konstitutsiyaviy shikoyat, O'zbekiston Respublikasi.

KIRISH

Konstitutsiyaviy sud zamonaviy huquqiy davlatning ajralmas instituti sifatida davlat hokimiyati organlarining Konstitutsiya doirasida faoliyat yuritishini ta'minlaydi. Prezident vakolatlarining konstitutsiyaviy chegaralarini belgilash va ularga rioya etilishini nazorat qilishda Konstitutsiyaviy sudning roli alohida ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasida 2023-yilgi konstitutsiyaviy islohot natijasida Konstitutsiyaviy sudning maqomi va vakolatlari sezilarli darajada kengaytirildi, bu esa ushbu mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining (2023-yil tahriri) 127-moddasi Konstitutsiyaviy sudni konstitutsiyaviy nazoratning oliy organi sifatida belgilaydi. 130-moddaga ko'ra, Konstitutsiyaviy sud normativ-huquqiy hujjatlarning, jumladan Prezident farmonlari va qarorlarining Konstitutsiyaga muvofiqligini tekshiradi. Bu vakolat Konstitutsiyaviy sudni Prezident vakolatlarining konstitutsiyaviy chegaralarini ta'minlashning asosiy institutsional mexanizmiga aylantiradi.

Mazkur tezisning maqsadi – Konstitutsiyaviy sudning Prezident vakolatlarining konstitutsiyaviy chegaralarini ta'minlashdagi rolini nazariy va amaliy jihatdan tadqiq etish, mavjud muammolarni aniqlash hamda takomillashtirish takliflarini ishlab chiqishdir.

1. KONSTITUTSIYAVIY SUDNING PREZIDENT HUJJATLARINI NAZORAT QILISH VAKOLATLARI

O'zbekiston Respublikasida Konstitutsiyaviy sudning Prezident hujjatlarini nazorat qilish vakolatlari bir necha normativ-huquqiy hujjatlarda mustahkamlangan. Konstitutsiyaning 130-moddasi Konstitutsiyaviy sudning asosiy vakolatlarini belgilaydi: qonunlar, Prezident farmonlari va qarorlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari, Oliy Majlis palatalari qarorlari hamda davlatlararo shartnomaviy va boshqa majburiyatlarning Konstitutsiyaga muvofiqligini aniqlash.

«O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi to'g'risida»gi 2017-yil 25-maydagi O'RQ-431-son Qonun Konstitutsiyaviy sudning faoliyat tartibini batafsil belgilaydi. Qonunning 4-moddasiga ko'ra, Konstitutsiyaviy sud Konstitutsiyaning ustunligini ta'minlash, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini himoya qilish, davlat organlarining

Konstitutsiyaga rioya etishini nazorat qilish vazifalarini bajaradi. 5-modda Konstitutsiyaviy sudning mustaqilligi tamoyilini mustahkamlaydi: u faqat Konstitutsiyaga bo'ysunadi va hech qanday davlat organiga, jumladan Prezidentga ham hisobdor emas.

Konstitutsiyaviy sudning Prezident hujjatlarini nazorat qilish vakolati bir necha shaklda amalga oshiriladi. Birinchidan, abstrakt normativ nazorat – Prezident farmonlari va qarorlarining Konstitutsiyaga muvofiqligini ularning qo'llanilishidan qat'iy nazar tekshirish. O'RQ-431-son Qonunning 26-moddasiga binoan, Konstitutsiyaviy sudga murojaat qilish huquqi Oliy Majlis palatalariga, Prezidentga, Vazirlar Mahkamasiga, Bosh prokuraturaga, Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengeshiga berilgan.

Ikkinchidan, Konstitutsiyaviy sud Prezidentning Oliy Majlisning palatalari yoki ulardan birini tarqatib yuborish to'g'risidagi qaroriga rozilik berish vakolatiga ega (Konstitutsiyaning 95-moddasi). Bu vakolat Konstitutsiyaviy sudni Prezidentning eng kuchli vakolatlaridan birini nazorat qilish imkoniyati bilan ta'minlaydi: Prezident parlamentni faqat Konstitutsiyaviy sud bilan kelishgan holda tarqatib yuborishi mumkin. Shu tariqa Konstitutsiyaviy sud Prezidentning bu vakolatini o'zboshimchalik bilan amalga oshirishining oldini oluvchi institutsional to'siq rolini bajaradi.

Uchinchidan, Konstitutsiyaning 96-moddasiga muvofiq, Prezidentni lavozimdan chetlatish jarayonida Konstitutsiyaviy sud muhim rol o'ynaydi. Prezidentga nisbatan ilgari surilgan ayblovlar Konstitutsiyaviy sud xulosasi bilan tasdiqlanishi kerak. Bu vakolat Konstitutsiyaviy sudni Prezidentning shaxsiy javobgarligi masalasida ham muhim nazoratchi sifatida belgilaydi.

2. KONSTITUTSIYAVIY NAZORATNING XORIJIY TAJRIBASI VA QIYOSIY TAHLIL

Xorijiy davlatlar tajribasi Konstitutsiyaviy sudning Prezident vakolatlarini nazorat qilishdagi rolining turli modellarini namoyish etadi. Frantsiyada Konstitutsiyaviy kengash (Conseil constitutionnel) 1958-yilgi Konstitutsiyaning 61-moddasiga asosan organik qonunlarni majburiy, oddiy qonunlarni esa fakultativ tarzda konstitutsiyaviylik jihatidan tekshiradi. Muhimi, Frantsiyada 2008-yilgi islohot natijasida «ustuvor konstitutsiyaviy savol» (QPC) instituti joriy etilib, fuqarolarga sudlov jarayonida qonunning konstitutsiyaviyligini qo'yish imkoniyati berildi. Bu tajriba O'zbekiston uchun muhim ahamiyatga ega.

Germaniyada Federal Konstitutsiyaviy sud (Bundesverfassungsgericht) dunyodagi eng kuchli konstitutsiyaviy nazorat organlaridan biri hisoblanadi. Asosiy qonunning 93-moddasi Federal Konstitutsiyaviy sudga hokimiyat tarmoqlari o'rtasidagi vakolatlar nizolarini hal etish, federal qonunlarning konstitutsiyaviyligini tekshirish va konstitutsiyaviy shikoyatlarni ko'rib chiqish vakolatlarini beradi. Alohida e'tibor qaratish lozimki, Germaniyada har bir fuqaro o'z konstitutsiyaviy huquqlari buzilganda bevosita Federal Konstitutsiyaviy sudga murojaat qilish huquqiga ega (individual konstitutsiyaviy shikoyat). Bu mexanizm Prezident hujjatlari orqali fuqarolar huquqlari buzilgan hollarda ham samarali ishlaydi.

Janubiy Koreyada Konstitutsiyaviy sud 1987-yilgi demokratik Konstitutsiya asosida yaratilgan bo'lib, Prezidentning vakolatlarini nazorat qilishda faol pozitsiyani egallagan. 2004-yilda Konstitutsiyaviy sud Prezidentning lavozimdan chetlatilishi (impichment) bo'yicha ish ko'rib, Prezidentning vakolatlarini to'xtatish to'g'risida qaror chiqargan, biroq oxir-oqibat impichmentni rad etgan. 2017-yilda esa Konstitutsiyaviy sud boshqa Prezidentning

impichmentini tasdiqlagan. Bu tajriba Konstitutsiyaviy sudning Prezident shaxsiy javobgarligi masalasida ham muhim rol o'ynashi mumkinligini ko'rsatadi.

Markaziy Osiyo davlatlarida konstitutsiyaviy nazorat organlari Prezident hujjatlarini nazorat qilishda nisbatan zaif pozitsiyani egallaydi. Qozog'istonda Konstitutsiyaviy kengash (2023-yildan Konstitutsiyaviy sud) qonunlar va boshqa normativ hujjatlarning konstitutsiyaviyligini tekshiradi, biroq amalda Prezident hujjatlariga nisbatan nazorat cheklangan. Qirg'izistonda 2021-yilgi Konstitutsiya Konstitutsiyaviy sudni qayta tikladi, biroq uning vakolatlari hali to'liq shakllanmagan. Tojikiston va Turkmanistonda konstitutsiyaviy nazorat organlari Prezident hokimiyatini samarali cheklash imkoniyatiga ega emas. Bu kontekstda O'zbekistonning Konstitutsiyaviy sudini mustahkamlash bo'yicha qadamlari mintaqada ijobiy tendentsiya hisoblanadi.

3. MAVJUD MUAMMOLAR VA TAKOMILLASHTIRISH TAKLIFLARI

Konstitutsiyaviy sudning Prezident vakolatlarining konstitutsiyaviy chegaralarini ta'minlashdagi rolini tahlil qilish bir qator muammolarni aniqlashga imkon beradi.

Birinchi muammo – Konstitutsiyaviy sudga murojaat qilish huquqiga ega sub'ektlar doirasining torligi. O'RQ-431-son Qonunning 26-moddasiga ko'ra, murojaat huquqi faqat Oliy Majlis palatalariga, Prezidentga, Vazirlar Mahkamasiga, Bosh prokuraturaga va Qoraqalpog'iston Jo'qorg'i Kengeshiga berilgan. Parlament deputatlari guruhlar, Inson huquqlari bo'yicha vakil (ombudsman) va fuqarolar esa bevosita Konstitutsiyaviy sudga murojaat qilish huquqiga ega emas. Bu esa Konstitutsiyaviy sudning nazorat samaradorligini sezilarli darajada kamaytiradi, chunki siyosiy sub'ektlar amalda Prezident hujjatlarini qo'llab-quvvatlovchi pozitsiyada turishi mumkin.

Ikkinchi muammo – konstitutsiyaviy shikoyat institutining yo'qligi. Rivojlangan demokratik davlatlarda (Germaniya, Ispaniya, Janubiy Koreya) fuqarolar o'z konstitutsiyaviy huquqlari buzilganda bevosita Konstitutsiyaviy sudga murojaat qilish huquqiga ega. O'zbekistonda bunday mexanizm mavjud emas, bu esa Prezident hujjatlari orqali fuqarolar huquqlari buzilgan hollarda ularning samarali himoyasini qiyinlashtiradi. Konstitutsiyaning 130-moddasi fuqarolarning bevosita murojaat qilish huquqini nazarda tutmaydi.

Uchinchi muammo – Konstitutsiyaviy sud tarkibini shakllantirishda Prezidentning kuchli ta'siri. Konstitutsiyaning 93-moddasi 11-bandiga binoan, Konstitutsiyaviy sud Raisi nomzodini Prezident Senatga taqdim etadi. Bu esa Konstitutsiyaviy sudning Prezident hujjatlarini mustaqil nazorat qilish imkoniyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. «Konstitutsiyaviy sud to'g'risida»gi Qonunning 9-moddasi sudyalarni saylash tartibini belgilaydi, biroq Prezidentning nomzodlarni tanlash jarayonidagi kuchli roli sudning mustaqilligiga potentsial xavf tug'diradi.

To'rtinchi muammo – hokimiyat tarmoqlari o'rtasidagi vakolatlar nizolarini hal etish jurisdiktsiyasining yo'qligi. Aksariyat rivojlangan davlatlarning konstitutsiyaviy sudlari (Germaniya, Italiya, Ispaniya) hokimiyat organlari o'rtasidagi vakolatlar nizolarini hal etish vakolatiga ega. O'zbekiston Konstitutsiyaviy sudida bunday jurisdiktsiya mavjud emas, bu esa Prezident va boshqa hokimiyat tarmoqlari o'rtasida vakolatlar bo'yicha nizolar yuzaga kelganda ularni huquqiy yo'l bilan hal etishni qiyinlashtiradi.

Ushbu muammolarni hal etish uchun quyidagi takliflar ilgari suriladi:

Birinchidan, Konstitutsiyaviy sudga murojaat qilish huquqiga ega sub'ektlar doirasini kengaytirish zarur. Konstitutsiyaning 130-moddasi va O'RQ-431-son Qonunning 26-moddasiga

o'zgartirishlar kiritib, murojaat huquqini Oliy Majlis deputatlari guruhiga (umumiy sonining kamida beshdan bir qismi), Inson huquqlari bo'yicha vakilga (ombudsman) hamda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligiga berish taklif etiladi. Bu Prezident hujjatlarining konstitutsiyaviyligini tekshirishning tashabbuskorlar doirasini kengaytirib, nazorat samaradorligini oshiradi.

Ikkinchidan, konstitutsiyaviy shikoyat institutini joriy etish maqsadga muvofiq. O'RQ-431-son Qonunga yangi bob kiritib, fuqarolarning o'z konstitutsiyaviy huquqlari normativ-huquqiy hujjatlar (jumladan Prezident farmonlari va qarorlari) bilan buzilganda Konstitutsiyaviy sudga bevosita murojaat qilish huquqini mustahkamlash taklif etiladi. Shu bilan birga, bunday murojaatlarni oldindan oddiy sudlarda ko'rib chiqish va faqat sud instantsiyalari imkoniyatlari tugaganidan keyin Konstitutsiyaviy sudga yo'naltirish filtrlash mexanizmini belgilash zarur (Germaniya tajribasiga o'xshash).

Uchinchidan, Konstitutsiyaviy sud tarkibini shakllantirishda Prezidentning rolini muvozanatlash uchun nomzodlar tanlash jarayoniga qo'shimcha sub'ektlarni jalb etish lozim. O'RQ-431-son Qonunning 9-moddasiga o'zgartirishlar kiritib, Konstitutsiyaviy sud a'zolari nomzodlarining bir qismini Oliy Majlis palatalari tomonidan, bir qismini Prezident tomonidan, bir qismini esa Oliy sud kengashi tomonidan taklif etish tartibini belgilash tavsiya etiladi. Bu Konstitutsiyaviy sudning bir tomonlama ta'sirdan himoyalalanishini ta'minlaydi.

To'rtinchidan, Konstitutsiyaviy sudga hokimiyat tarmoqlari o'rtasidagi vakolatlar nizolarini hal etish jurisdiktsiyasini berish zarur. Konstitutsiyaning 130-moddasi va O'RQ-431-son Qonunga tegishli qo'shimchalar kiritib, Konstitutsiyaviy sudga Prezident, Oliy Majlis va Vazirlar Mahkamasi o'rtasida vakolatlar bo'yicha yuzaga keladigan nizolarni hal etish vakolatini berish taklif etiladi. Bu Prezidentning hakamlik funksiyasini to'ldiruvchi mustaqil huquqiy mexanizm yaratadi.

Beshinchidan, Konstitutsiyaviy sudning qarorlari bajarilishini ta'minlash mexanizmini kuchaytirish kerak. O'RQ-431-son Qonunning 75-moddasi Konstitutsiyaviy sud qarorlarining yakuniy va majburiy ekanligini belgilaydi, biroq amalda ularning bajarilishini nazorat qilish mexanizmi yetarli emas. Qonunga Konstitutsiyaviy sud qarorlarining bajarilish muddatlarini, bajarilmaganlik uchun javobgarlikni va monitoring mexanizmini belgilovchi normalar kiritish taklif etiladi.

XULOSA

Tadqiqot natijalarini umumlashtirib, Konstitutsiyaviy sud Prezident vakolatlarining konstitutsiyaviy chegaralarini ta'minlashda muhim institutsional mexanizm sifatida faoliyat ko'rsatishi zarurligini ta'kidlash lozim. O'zbekiston Respublikasida 2023-yilgi konstitutsiyaviy islohot va O'RQ-431-son Qonun Konstitutsiyaviy sudning huquqiy asosini yaratgan bo'lsa-da, uning Prezident hujjatlarini samarali nazorat qilish imkoniyati bir qator omillar tufayli cheklangan: murojaat sub'ektlarining torligi, konstitutsiyaviy shikoyat institutining yo'qligi, tarkibni shakllantirishdagi nomutanosiblik va vakolatlar nizolari jurisdiktsiyasining mavjud emasligi.

Qiyosiy tahlil ko'rsatadiki, rivojlangan demokratik davlatlarda (Germaniya, Frantsiya, Janubiy Koreya) Konstitutsiyaviy sudning Prezident vakolatlarini nazorat qilishdagi samaradorligi keng murojaat huquqi, konstitutsiyaviy shikoyat instituti va vakolatlar nizolari jurisdiktsiyasi bilan ta'minlanadi. Markaziy Osiyo kontekstida O'zbekiston Konstitutsiyaviy

sudini mustahkamlash bo'yicha qadamlari mintaqada eng ilg'or pozitsiyani egallaydi, biroq xorijiy tajribadan saboq olib, yanada chuqurroq islohotlar amalga oshirish zarur.

Taklif etilgan chora-tadbirlar – murojaat sub'ektlarini kengaytirish, konstitutsiyaviy shikoyat institutini joriy etish, tarkibni shakllantirishda muvozanatni ta'minlash, vakolatlar nizolari jurisdiktsiyasini berish va qarorlar bajarilishi nazoratini kuchaytirish – Konstitutsiyaviy sudni Prezident vakolatlarining konstitutsiyaviy chegaralarini ta'minlashning haqiqiy kafolatiga aylantirish imkonini beradi. Bu esa pirovardida O'zbekistonda huquqiy davlatchilik tamoyillarining mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. 2023-yil 1-may yangi tahriri) // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2023-yil, 18-son.
2. O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi to'g'risida»gi Qonuni. O'RQ-431-son, 2017-yil 25-may (o'zgartirishlar bilan).
3. O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasining Prezidenti to'g'risida»gi Qonuni. 1991-yil 2-noyabr (o'zgartirishlar bilan).
4. O'zbekiston Respublikasining «Sudlar to'g'risida»gi Qonuni. O'RQ-713-son, 2021-yil 29-avgust.
5. O'zbekiston Respublikasining «Oliy sud kengashi to'g'risida»gi Qonuni. O'RQ-426-son, 2017-yil 6-aprel.
6. O'zbekiston Respublikasining «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi Qonuni. O'RQ-694-son, 2021-yil tahriri.
7. O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining parlament nazorati to'g'risida»gi Qonuni. O'RQ-403-son, 2016-yil 11-aprel.
8. O'zbekiston Respublikasining «Vazirlar Mahkamasi to'g'risida»gi Qonuni. O'RQ-843-son, 2023-yil 11-aprel.
9. Saidov A.X. Qiyosiy huquqshunoslik. – Toshkent: Adolat, 2007. – 480 b.
10. Xakimov B.B. O'zbekistonda prezident hokimiyati: konstitutsiyaviy-huquqiy jihatlar. – Toshkent: TDYU, 2019.
11. Odilqoriyev X.T. O'zbekiston Respublikasida konstitutsiyaviy nazorat: nazariya va amaliyot. – Toshkent, 2021.
12. Ergashev I.I. O'zbekiston konstitutsiyaviy huquqida prezidentlik instituti. – Toshkent, 2020.
13. Tursunov A.S. Hokimiyatlar bo'linishi tamoyili va O'zbekistonda uning amalga oshirilishi. – Toshkent: TDYU, 2018.
14. Favoreu L. Les Cours constitutionnelles. – Paris: PUF, 1996.
15. Kommers D.P. The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany. – 3rd ed. – Duke Univ. Press, 2012.
16. Ginsburg T. Judicial Review in New Democracies. – Cambridge: CUP, 2003